

معانی ثانوی جملات پرسشی در اشعار فروغ فرخزاد
«با تأمل بر تولدی دیگر و ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد»

زری خدائی* ، مهری تلخابی**

حیدر حسنلو*** ، حسین آریان****

چکیده

موضوع مقاله‌ی حاضر تأمل بر معانی ثانوی جملات پرسشی در شعر فروغ است. این امکان در ادبیات، وجود دارد که معنای جملات، بسته به هدف گوینده تغییر کند. بحث در خصوص این تغییرات موضوع علم معانی است و از این منظر با مقوله‌ی منظورشناسی که از شاخه‌های علم زبان‌شناسی است، مشابهت دارد. هدف این مقاله، تبیین نحوه‌ی استفاده‌ی فروغ از ظرفیت چندمعنایی جملات پرسشی است. این مقاله با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، قصد پاسخ به این پرسش را دارد که معانی ثانوی جملات پرسشی در شعر فروغ چه سمت و سویی داشته و چرا باید بر روی معانی ثانوی این جملات تأکید کرد؟ اهمیت و ضرورت این تحقیق از آن‌روست که در پی شناخت عمیق شعر فروغ از رهگذر علم معانی است و به جای برداشت‌های ذوقی از شعر فروغ با اتکا بر متن، به سیر در اعماق روان فروغ می‌پردازد. مطالعات و بررسی‌های انجام یافته نشان می‌دهد؛ مجموعاً ۱۱۲ جمله‌ی پرسشی (بدون در نظر گرفتن تکرارها) در دو مجموعه شعری، تولدی دیگر (۵۹ عدد- ۵۳٪) و ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد (۵۳ عدد- ۴۷٪) به دست آمد که همگی آن‌ها دارای معانی ثانوی می‌باشند. براساس الگوی کتاب معانی دکتر شمیسا، تعداد ۲۱ معانی ثانوی در این پرسش‌ها کشف شد که بسامد تکرار معنای ثانوی در دفتر تولدی دیگر ۶۸ بار (۵۴٪) و در مجموعه‌ی ایمان بیاوریم... ۵۶ بار (۴۶٪) می‌باشد. نتایج، حاکی از آن است که جملات پرسشی در اشعار فروغ، همواره به طور غیرمستقیم در نقش‌های معنایی به

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

** استادیار، زبان و ادبیات فارسی، علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

*** استادیار، زبان و ادبیات فارسی، علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

**** استادیار، زبان و ادبیات فارسی، علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

غیر از پرسش به کار رفته است و در این میان، معانی تأکیدی و جلب توجه و اظهار عجز و ناامیدی بیشترین بسامد را در معانی ثانوی دارند. هم‌چنین بیش‌تر جمله‌های سؤالی توأمان شامل چند معنی ثانوی دیگر می‌باشند. بر این اساس می‌توان گفت که هدف اصلی فروغ از طرح این سوالات جلب توجه، دقت و به فکر واداشتن مخاطب و تأکید بر گفته‌های خویش است..

کلیدواژه‌ها: فروغ فرخزاد، منظورشناسی، علم معانی، معانی ثانوی، جملات پرسشی.

۱. مقدمه

دستورنویسان جمله را از نظر مفهوم به چهار قسم خبری، پرسشی، امری و عاطفی تقسیم کرده‌اند. علم معانی از معنای ثانوی جملات بحث می‌کند که از این نظر با مباحث نظریه‌های زبان‌شناسان درزمینه‌ی منظورشناسی کلام شباهت دارد. از دیدگاه منظورشناسی جمله همواره یک معنای ظاهری و قراردادی را مطرح نمی‌کند بلکه برخلاف ظاهر کلام، برخی جملات دارای معنای دیگری نیز هستند. مثلاً گاهی جمله‌ی پرسشی به منظور امر و فرمان به‌کار می‌رود. در واقع این‌گونه پرسش‌ها دارای معنای دوم یا حتی چندین معنا هستند که با معانی ثانوی در علم بیان برابری می‌کند. معنای ثانوی (مجازی) جملات موجب تأثیر بیش‌تر سخن و یکی از عوامل بلاغت کلام است. به‌کارگیری جمله در معنی مجازی آن یعنی؛ آوردن جملات در معنایی غیر از مفهوم ظاهری آن‌ها بنابر اقتضای حال. بیان غیرمستقیم اندیشه، دیدگاه و خواسته، به دلیل تأثیر عمیقی که بر مخاطب دارد، از دیرباز مورد توجه نویسندگان و ادبا بوده است. جملات پرسشی نیز در این چرخه‌ی دگرگونی معنایی قرار گرفته و علاوه بر استفاده‌ی دستوری، کاربرد ادبی و هنری هم دارند که قسمت ادبی آن در علم معانی به طور مفصل مورد

کنکاش قرار می‌گیرد. کاربرد معمول جملات پرسشی برای طلب خبر است و سوال‌کننده منتظر پاسخی برای آن است. اما طبق پژوهش‌های زبان‌شناسی، جملات پرسشی همیشه به پاسخ نمی‌رسند و غرض از طرح آن برای اهداف دیگری است. یعنی گوینده از طریق جمله‌ی پرسشی منظور و مقاصد غیر از سوال و کسب خبر را دنبال می‌کند و برای تأثیرگذاری بیش‌تر بر مخاطب و به منظور نفوذ و گیرایی کلامش جملات پرسشی را در معنای ثانوی، غیر از سوال کردن مثل: تأکید، تشویق، امر، آرزو، تعجب و... به‌کار می‌برد. فروغ نیز از ظرفیت تعدد معنایی جملات در راستای بیان منظور و مقاصد نهفته‌اش بهره‌های وافری برده است. گاهی در شعر او یک جمله‌ی پرسشی دارای دو یا چند معنی ثانوی است. هدف از این پژوهش تبیین نحوه استفاده فروغ از ظرفیت چندمعنایی جملات پرسشی است و در پی پاسخ به این پرسش است که معنای ثانوی جملات پرسشی در شعر فروغ چه سمت و سوی دارد و چرا باید بر روی معنای ثانوی این جملات تأکید کرد؟ و از این نظر اهمیت دارد که یکی از راهکارها برای درک هر اثر و تفکر و دیدگاه مؤلف، بررسی معنای ثانوی جملات است. زیرا گاه ممکن است معنای دیگری در ژرف ساخت جملات پنهان باشد که از رهگذر کشف آن‌ها مفاهیم و مقاصد نهفته در ذهن آفریننده آشکار می‌شود. روش پژوهش حاضر، تحلیلی-توصیفی است. ابتدا منابع و مآخذی که در ارتباط با موضوع پژوهش بوده، تهیه، مطالعه و یادداشت‌برداری شده‌اند. از میان آثار فروغ، بر روی تولدی دیگر و ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد تأمل کرده‌ایم. در تدوین معنای ثانوی جملات پرسشی با کمک آموزه‌های علم معانی و بهره‌گیری از کتاب معانی دکتر شمیسا، پس از نمونه‌برداری و طبقه‌بندی آن‌ها، به بررسی معنای ثانوی سوال‌ها و سپس تحلیل محتوای آثار فروغ پرداخته‌ایم. شمیسا در کتاب خود ۲۸ معنا را برای جملات پرسشی ذکر کرده که ما شواهد مثال را پس از مشخص کردن، طبق آن طبقه‌بندی نمودیم. به همین منظور، ضمن مطالعه‌ی تمامی اشعار دو مجموعه‌ی شعری یادشده (مجموعه‌ی اشعار فروغ فرخزاد، نشر نگاه)، ابتدا تمامی جملات پرسشی را معین و جداگانه یادداشت نمودیم و سپس معنای ثانوی هر یک را بررسی و معنای دریافتی بر روی فیش‌ها نوشته و طبقه‌بندی نموده و بعد

پرسش‌ها را طبق معنای ثانوی آن تفکیک کردیم تا بسامد هر کدام جداگانه هم به تفکیک معنای ثانوی وهم به تفکیک دو دفتر به دست آید. اما از آن جایی که برخی جملات پرسشی، دارای دو یا چند معنای ثانوی می‌باشند، بعضی از شواهد مثال هم‌زمان در گروه‌های متعدد قرار می‌گیرند و این ناشی از ظرفیت و قابلیت تأویل‌پذیری جملات و کلمات در اشعار فروغ است. بنابراین برای پرهیز از تکرار و اطاله‌ی کلام، معنای ثانوی فرعی را در پایان اشعار به صورت برجسته داخل «گیومه» آورده‌ایم و تلاش بر این بوده از تکرار شواهد مثال خودداری شود ولی گاه به دلیل برخی ضرورت‌ها و محدودیت‌ها ناگزیر از تکرار شده‌ایم.

۲.۱. پیشینه

در خصوص اغراض ثانوی جملات پرسشی تحقیقات بسیاری بر روی کتب نثر و نظم ادب فارسی صورت گرفته است. این مقاله بر مبنای کتاب معنای (۱۳۸۶)، از دکتر سیروس شمیسا نگاشته شده که در آن به طور مفصل به دانش معنای، از جمله معنای ثانوی جملات پرسشی، با ذکر نمونه‌هایی از کتب ادبی، پرداخته است. هرچند در باب معنای ثانوی جملات پرسشی در شعر فروغ هیچ اثر تحقیقی وجود ندارد اما برای نوشتن این مقاله از آثاری که از چنین نگره‌ای (چه از دیدگاه علم منظور شناسی چه از منظر علم معنای) سودجسته‌اند تا آثار ادبی دیگری را بررسی کنند، استفاده کرده‌ایم:

رحیمیان و شکری احمد آبادی (۱۳۸۱) در مقاله‌ی «نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در غزلیات حافظ» نتیجه می‌گیرند: از ۳۶۶ بیت، ۲۵۵ بیت، حدود ۷۰٪ از ابیات، برای بیان پنج مقوله‌ی معنایی-منظوری شگفتی، نفی، انکار، تمنا (آرزو) و نهی استفاده شده، هم‌چنین حافظ برای بیان سؤال از جملات پرسشی کمترین استفاده را برده است.

رحیمیان و بتولی آرانی (۱۳۸۳) در مقاله‌ی «منظورشناسی جمله‌های پرسشی در اشعار اخوان ثالث» بیان می‌دارند که: اخوان، در ۹۱ جمله پرسشی از ۱۷ قطعه شعر خود ۱۲ نقش از نقش‌های بیست و هشت‌گانه‌ی ارائه شده از سوی شمیسا را به کار گرفته

است. هم‌چنین او از مقوله‌ی معنایی- منظوری نومیدی بیش‌ترین بهره را برده که حاکی از وجود بحران در محیط پیرامون شاعر بوده و با بدبینی شاعر ارتباط دارد. برای همین عده‌ای او را شاعر یأس و شکست می‌دانند.

رحیمیان و مددی (۱۳۸۷) در مقاله‌ی «نقش‌های معنایی-منظوری جملات پرسشی در شاهنامه» چنین نتیجه می‌گیرند که: فردوسی سوال را برای بیان ۳۶ مقوله‌ی معنایی-منظوری به کار برده که معنای انکار با ۷۵/۲۳ درصد بیش‌ترین کاربرد، سپس؛ نفی، توبیخ، اندوه و نگرانی به ترتیب در رتبه‌ی بعدی قرار دارند و بسامد بالای دو مقوله‌ی انکار و نفی بیان‌گر روح و اندیشه‌ی حماسی او می‌باشد.

مهدوی و پارسا (۱۳۹۰) در مقاله‌ی «بررسی نقش‌های معنایی منظوری جملات پرسشی غزلیات شمس» نشان می‌دهند: مولانا ۲۷ مورد از مجموع ۳۵ معنای ثانوی را استفاده کرده که پرسامدترین کارکردهای ثانوی به ترتیب تعجب، نهی، استفهام انکاری، ملامت، نفی و استفهام تقریری است که به

کارگیری یا عدم به کارگیری برخی از کارکردها با جهان‌بینی مولانا بستگی دارد.

باقری خلیلی و نوسر (۱۳۹۲) در مقاله‌ی «منظورشناسی جمله‌های پرسشی در

غزلیات سعدی» بیان

می‌کنند: کلام سعدی با وجود جملات پرسشی به ویژه غیرایجابی، سرشار از احساس و عاطفه بوده و با استفاده از شگردهای بلاغی، مقاصدی چون؛ تأکید، عجز، سرزنش، تجاهل، تعجب... را درزیباترین ساختارها خلق نموده و موجب تأثیر کلام و ایجاد لذت ادبی در مخاطب شده است.

افضلی‌راد و ماهیار (۱۳۹۵) در مقاله‌ی «پرسش و اغراض ثانویه آن در غزلیات سعدی» بیان می‌کنند: اغراض ثانویه‌ی جمله‌های پرسشی غزلیات او بیش از آن مقداری است که در کتب معانی آمده. سعدی، در مجموع به ۴۵ غرض ثانوی در پرسش توجه داشته و اظهار معانی متعدد به طور توأمان نیز در یک جمله صورت گرفته است.

بهرامی و نظریان (۱۳۹۷) در مقاله‌ی «بررسی نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در اشعار سایه- امیر هوشنگ ابتهاج» با بررسی انواع معانی ثانوی پرسش در

اشعار سایه می‌گویند: پربسامدترین کارکردهای اغراض ثانوی جملات پرسشی به ترتیب: آرزو، اعتراض، تعجب، اظهار عجز، شکایت، تردید، استفهام انکاری و... می‌باشد.

سلیمان پور و کمرپشتی (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «معانی ثانوی جملات پرسشی گفت‌وگو در «زهره و منوچهر» ایرج-میرزا و «ایرج و هوبره» قاسم لاربن»، پس از بررسی و مقایسه‌ی داده‌های استخراجی هر دو اثر چنین نتیجه می‌گیرند: بسامد جملات پرسشی گفت‌وگوی منظومه‌ی ایرج‌میرزا در بین اقسام چهارگانه‌ی جملات بیش‌تر از منظومه‌ی لاربن است، اما بسامد معانی ثانوی نسبت به جملات پرسشی

در «ایرج و هوبره» بیش‌تر از «زهره و منوچهر» است.

سبزعلی پور و واعظی (۱۴۰۱) در مقاله‌ی «معانی ثانوی جمله‌های پرسشی در اشعار پروین اعتصامی» پس از بررسی اشعار پروین به این نتیجه می‌رسند: از مجموع ۶۳۹ جمله‌ی پرسشی دیوان او، ۳۴ جمله با پرسش واقعی و بقیه در معنای ثانوی به کار رفته‌اند که شامل ۲۹ معنی ثانوی است. و بیش‌ترین بسامد به استفهام انکاری و کم‌ترین به حسرت و شمول حکم تعلق دارد.